

3 НАДІЄЮ НА «БІЛОГО ЦАРЯ»

Москвофільство на західноукраїнських землях

Досить незвичним явищем, на перший погляд, видається рух так званих москвофілів, що набув поширення на західноукраїнських землях, які входили до складу Австро-Угорщини. Хоч як це парадоксально, але явище було пов'язане зі становленням українського національного руху. Тут нам необхідно звернутися до історії. У кінці XVIII ст., коли в країнах Європи починають активно формуватися модерні нації, деякі нинішні західноукраїнські землі (Закарпаття, Буковина, східна Галичина) опинилися в складі Австрійської імперії Габсбургів. Тоді в цій державі були створені відносно прийнятні умови для культурно-національного розвитку українців. Однак останні цим не скористалися.

Показовою в цьому плані є доля «Studium Ruthenogum» («Руського інституту»). Цей заклад було створено за дозволом ліберального імператора Йосифа II у Львівському університеті в 1787 р. У ньому викладання теологічних та філософських дисциплін велось «руською», тобто українською книжною мовою, в якій був сильний церковнослов'янський струмінь. У 1809 р. «Руський інститут» ліквідували. І сталося це на прохання самих українських студентів. Вони не хотіли слухати лекції «непрестижною» мовою й воліли, щоб курси їм читалися німецькою.

І все ж під впливом національного пробудження серед народів імперії Габсбургів рано чи пізно перед українцями мусило постати, здавалось, таке «просте» питання: «Хто ми є, якої нації?» Але в кінці XVIII – на початку XIX ст. це питання для них (як, до речі, й для інших бездержавних народів) виявилось не таким уже й простим. Звісно, цими проблемами переймався не простий люд. Вони цікавили нечисленних представників інтелігенції. Що це були за люди? На Галичині й Закарпатті – переважно вихідці із середовища греко-католицького духовенства. У силу свого соціального становища вони були близькими до простолюду й непогано

знали народну культуру. А греко-католицьке віросповідання давало їм можливість усвідомлювати свою окремішність від німців, угорців та поляків.

Не варто перебільшувати «простолюдну орієнтацію» як греко-католицьких священників, так і перших західноукраїнських інтелігентів. Вони були представниками недержавного, «непрестижного» народу, який не мав чітко вираженої етнічної ідентифікації. Через це перші західноукраїнські інтелігенти часто спілкувалися не народною мовою, а мовами «культурними» (польською, угорською, німецькою). Навчалися вони в школах, де домінували західноєвропейські (переважно німецькі) культурні цінності. Такі люди розглядали культуру свого народу як «нижчу» і часто шукали підтримки якоїсь зовнішньої сили. У цьому була трагедія західноукраїнської інтелігенції. Тому не дивно, що в її середовищі переважали різні орієнтації. Так, В. Подолинський у своєму творі «Слово перестороги», опублікованому в 1848 р., вважав, що серед галицьких діячів існує чотири партії: руська (власне українська), польська, російська та австрійська.

Російська орієнтація, чи то москвофільство, може бути осмислена в контексті пошуку західноукраїнськими інтелігентами покровителя. Російська імперія підходила для цього з багатьох причин. У політичному плані Росія була могутньою державою. Вона, особливо після завершення наполеонівських воєн, значною мірою визначала європейську політику. До того ж Романови були зацікавлені мати в Австрійській імперії свою «п'яту колону». Тому, зрозуміло, вони надавали допомогу тим підданам імперії Габсбургів, які виявляли проросійські настрої. Росія була також близькою для півавстрійських українців у плані культурному. Все-таки вони, як і росіяни, зберігали чимало від візантійського й давньоруського культурного спадку. Греко-католицька церква Галичини й Закарпаття використовувала східний (візантійський) обряд й церковнослов'янські тексти, як і церква православна. Щодо українців Буковини, то вони взагалі з росіянами були одновірними і знаходились з ними у єдиному церковно-культурному полі.

Російська мова була загалом зрозумілою для півавстрійських українців. А дехто з них захоплювався російською культурою, зокрема літературою, яка на той час мала яскравих представників. Такі люди були не проти ідентифікувати себе як росіяни, що давало їм можливість говорити про свою причетність до могутнього народу і його культурних надбань. Певну роль відіграв навіть етнімічний чинник. Півавстрійські українці і на Галичині, і на Закарпатті, й на Буковині називали себе русинами. Це звучало майже як росіяни, що теж могло бути «доказом» спорідненості й єдності цих народів.

Нарешті, значну роль у розвитку москвофільства відіграв слов'янофільський рух. Зародився він у Австрійській імперії. Біля витоків його були чехи, які розраховували на те, що консолідація слов'ян дасть їм змогу протистояти німецькій

експансії. Однак із 40-х рр. XIX ст. центр слов'янофільства переміщується до Росії, а російське самодержавство почало використовувати ідею слов'янської єдності у своїх цілях. Зокрема, воно намагалося себе подати як захисника інтересів усіх слов'ян.

Москвофільський рух у Австрійській імперії зародився й фактично набув свого найбільшого розвитку на Закарпатті. На перший погляд, це виглядає дивним. Адже Закарпаття було найбільш віддаленим від Росії українським регіоном. Певну роль у становленні москвофільства тут відіграла інтелектуальна еміграція з цього краю. Закарпаття виявилось напрочуд багатою землею на талановитих людей. Однак ці таланти не могли реалізувати себе вдома. Все-таки їхня батьківщина була глибокою провінцією. І життя на Закарпатті контролювалося угорськими феодалами, які не давали місцевим українцям «вибитися в люди». Зробити це їм було легше за межами свого краю. Так, чимало талановитих закарпатців працювало університетськими викладачами в Будапешті, Кракові, Львові... Значна частка з них опинилася в Російській імперії, де їм було чи не найлегше себе реалізувати. Росіяни тоді всіляко протегували талановитим іноземцям (а закарпатці сприймалися саме такими); водночас росіяни дивилися на них не як на чужинців, а як на близьких за походженням і культурою людей.

Демонстрація на площі перед міським театром у Львові 1905 р. Саме це місце було своєрідним Гайд-парком столиці Східної Галичини, на якому «схрещували зброю» представники багатьох українських (у тому числі й москвофіли) та польських партій і течій

Так, у 1791 р. до Петербурга потрапив як радник у справах культурної політики й освіти закарпатець Іван Орлай (1770–1829). Він стояв біля витоків знаменитого Ніжинського ліцею, був у 1821–1826 рр. його директором. Також закарпатець суттєво вдосконалив роботу Рішельєвського ліцею в Одесі, де знаходився на посаді директора в 1826–1829 рр. Діяльність І. Орлая високо цінував Й.-В. Гете, з яким той підтримував дружні стосунки, а також М. Гоголь, котрий був учнем І. Орлая і вважав свого вчителя незрівнянним педагогом. До Росії приїхали за рекомендацією І. Орлая М. Балудянський, перший ректор Петербурзького університету, А. Дудрович, який отримав посаду ректора Харківського університету, П. Лодій, В. Кукольник, М. і В. Білевичі, П. Павлович – професори Петербурзького та Харківського університетів... Зрозуміло, закарпатці, які зробили кар'єру в Росії, так чи інакше підтримували зв'язки зі своїм краєм.

І все ж національне пробудження Закарпаття могло піти не москвофільським шляхом. У першій половині XIX ст. тут з'являються діячі (М. Лучкай, В. Довгович, І. Фогорашій), які бачили перспективу в регіональній окремішності й спорідненості з Галичиною. Однак революція 1848–1849 рр. стала важливим чинником посилення на Закарпатті москвофільської орієнтації. Провідниками цієї революції в Австрійській імперії виступали угорці. Останні, добиваючись якомога ширших прав, не ставили завдання скасувати національний гніт у державі. Навпаки, вони вели націоналістичну політику щодо слов'янських народів. Угорські революціонери, котрі розглядали Закарпаття як свою землю, виступили проти вимог місцевих українців, що домагалися відкриття шкіл з рідною мовою навчання, введення рідної мови в державні установи тощо.

У цій ситуації закарпатці шукали союзників. Такими були габсбурзька Австрія, що обіцяла задовольнити національні вимоги слов'янських народів імперії, а також Росія, яка допомагала австрійцям. У 1849 р. російські війська прийшли на Закарпаття. Солдатам було наказано, щоб вони вели себе чемно, не реквізували хліба, харчів, не займали силоміць квартир. Загалом військові дотримувалися цих інструкцій. Закарпатці побачили, що це зовсім не «песиголовці», як твердила угорська пропаганда, що їхню мову можна досить легко зрозуміти і що – теж важливо – вони хрестяться так, як і місцеві русини.

Деякі закарпатські інтелігенти витлумачили прихід росіян як визвольну місію проти ворожої Угорщини. Відомий закарпатський письменник і педагог Олександр Духнович (1803–1865) згадував, що, побачивши на вулицях Пряшева російських козаків, він танцював та плакав від радості.

Лідером москвофільського руху в краї став Адольф Добрянський (1817–1901), без сумніву, талановита людина – юрист, економіст, політик. Під час революційних подій 1848–1849 рр., він був призначений Габсбургами намісником «Руського

дистрикту» в Ужгороді. Однак після революції Відень утратив інтерес до закарпатських українців. Габсбурги пішли на угоду з угорцями, в результаті чого в 1867 р. їхня держава була перетворена в дуалістичну Австро-Угорську монархію. Угорці стали повноправними господарями Закарпаття. А. Добрянський втратив свою посаду намісника. Він почав шукати допомоги з боку росіян, підтримував тісні зв'язки із російськими слов'янофілами, зокрема з головою «Петербурзького слов'янського комітету» Іваном Корніловим та головою «Галицько-руського общества» в Петербурзі Антоном Будилівичем, який був навіть одружений на його дочці.

Посилення позицій угорців на Закарпатті посприяло переходу місцевих українських інтелігентів на москвофільські позиції. Цьому сприяла й діяльність російського посольства у Відні. Починаючи з 1842 р., тут майже 40 років діяв протоієрей Михайло Раєвський – резидент-пропагандист російських політичних ідей серед слов'ян Австрійської імперії. Під його особливою турботою знаходилися українці. Він піклувався про стипендії для західноукраїнських студентів у Росії, через нього проходили російські видання для українців Австрії. Закарпатські москвофіли були організовані в «Общество св. Василя Великого», мали свої друковані видання, зокрема газету «Свет» (1867–1871), часопис «Наука» (1882–1903) та інші.

На Галичині ґрунт для проросійських симпатій був не настільки сильний. Національне пробудження серед українців Галичини з самого початку мало сильний проукраїнський струмінь. Симптоматичною в цьому плані була діяльність у 30-х рр. XIX ст. «Руської трійці», яка намагалася опертися на автентичну народну українську культуру. І все ж уже в першій половині XIX ст. на Галичині були діячі, схильні розглядати своїх земляків частиною російського народу. До таких можна віднести відомого історика, етнографа та архівіста Дениса Зубрицького (1777–1862), який написав і видав ряд цінних праць, що стосувалися історії Галичини. Сам Д. Зубрицький співпрацював з російськими науковими інституціями, був членом Петербурзької археографічної комісії та Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві. Також його обрали членом-кореспондентом Петербурзької академії наук.

Культурницьке москвофільство у Галичині не було явищем домінуючим. Однак революція 1848–1849 рр. та події після неї багато що змінили. Під час революції намітився союз галицьких українців та Габсбургів. Останні бачили в галичанах конкурентів полякам, які складали постійну загрозу для Відня. У свою чергу, галичани сподівалися, що за підтримки Габсбургів їм вдасться у своєму краї стати провідною національною силою. Але революція зазнала поразки. Для Габсбургів більш потрібним було порозуміння із поляками, ніж збереження союзу з українцями. Намісником у краї призначили поляка Агенора Голуховського, який до того ж певний час обіймав посаду імперського міністра внутрішніх справ. Українські лідери відчували себе зрадженими Габсбургами, які залишили їх наодинці із сильнішим супротивни-

ком. Вони почали шукати для себе нового покровителя. В очах багатьох таким могла б стати царська Росія. Поширилась думка, що «краще втопитися в російському морі, ніж у польській калабані».

У 60–80-х рр. XIX ст. москвофільська орієнтація стала домінуючою в політичному й громадському житті галицьких українців. На москвофільські позиції перейшло чимало інтелігентів, які раніше дотримувалися проукраїнської орієнтації. Серед них, зокрема, Яків Головацький (1814–1888) – один із членів «Руської трійці». Москвофілам вдалося перебрати у свої руки керівництво авторитетних культурно-освітніх організацій. Це стосувалося Ставропігійського інституту, «Галицько-Руської матиці», «Народного дому», «Руської бесіди». Одним із головних їхніх осередків стало «Общество им. Михайла Качковского», що намагалося активно працювати в простонародному середовищі. Так, у 70-х рр. XIX ст. ця організація мала 181 народну читальню в селах Галичини. Також москвофілам вдалося створити чимало друкованих видань, за допомогою яких вони активно пропагували свої ідеї. Це – газети й часописи «Слово» (1861–1887), «Наука» (1874–1900), «Галичанин» (1893–1914)... Мали вони й численні серійні видання «Библиотека русских писателей», «Библиотека руска», науково-літературні збірники «Галичанин» (1862–1883), «Галицкий исторический сборник» (1853–1854, 1860), «Литературный сборник» (1869–1873, 1885–1890, 1896–1897), в яких публікувалися давні акти, літописи, етнографічні матеріали, бібліографічні праці, твори російських письменників.

У 60–80-х рр. XIX ст. по селах Галичини ходили чутки, ніби скоро сюди прийде «білий цар», тобто російський імператор, який покарає поляків, вижене євреїв, забере у панів землю й роздасть її місцевим селянам. Особливо підігрівалися ці чутки в період загострення російсько-австрійських відносин. Розвиток москвофільського руху в Галичині не на жарт почав тривожити Відень. Адже ця течія все більше почала набирати політичного спрямування, перетворюючись на «п'яту колону» російського самодержавства. Також було очевидно, що москвофіли отримують від росіян підтримку, в тому числі й матеріальну.

У 1881 р. у Львові почався судовий процес проти галицьких москвофілів Івана Наумовича, Венедикта Площанського та ін. До речі, серед підсудних опинилася Ольга Грабар – дочка А. Добрянського. Процес мав суто політичний характер. Підсудних звинувачували в державній зраді. Й хоча вони були виправдані, однак слідство виявило непривабливі сторони діяльності москвофілів, зокрема, їхні зв'язки із російською владою.

Потім відбулося ще кілька антимосквофільських судових процесів. Найбільш відомим із них був процес 1913–1914 р. в Сиготі (Закарпаття), на якому судили 96 селян на чолі із священником Олексієм Кибалюком. Їх звинувачували у зв'язках із ворожою державою, в тому, що вони таємно перейшли до православ'я і молилися

за російського царя. Хоча заради справедливості варто сказати, що репресії проти москвофілів до Першої світової війни в Австро-Угорщині аж ніяк не мали масового характеру.

Незважаючи на всі мінуси, москвофільство посприяло розвитку українського національного руху на Галичині. У змаганні з ним сформувалася течія народовців, яка орієнтувалася на єднання галичан із наддніпрянськими українцями. Змагання, дискусії москвофілів та народовців, які мали публічний характер, помітно динамізували культурне й громадське життя українців Галичини. Вони загартували проукраїнськи налаштованих діячів, змушували їх підвищувати свій рівень, адже культурний потенціал москвофілів був досить високий.

Проте не лише в цьому був позитив москвофілів для українського національного руху. Вони послужили для нього своєрідним «громовідводом». Звісно, імперський австрійський уряд не особливо жалував національні рухи у своїй державі. Однак розвиток москвофільства в умовах загострення російсько-австрійських відносин змусив Габсбургів повернутися лицем до проукраїнськи налаштованих діячів і навіть надати їм певну підтримку. Адже вони були противагою москвофілам.

Москвофільство також отримало певне поширення й на Буковині. Остання становила окремих коронний край у складі Австрійської імперії й багато в чому відрізнялася від Галичини й Закарпаття. Серед місцевої інтелігенції явно переважала орієнтація на німецьку культуру. Адміністративний центр краю Чернівці іменувався «Малим Віднем». Добра половина населення цього міста розмовляла німецькою мовою. Цією ж мовою писали перші свої твори видатні українські письменники Буковини – Юрій Федькович та Ольга Кобилянська; вона панувала навіть у інтелігентних родинах, які були свідомі свого українського походження. Лише в 60-х рр. українці почали створювати свої організації. Це – «Руська бесіда» (1869) й «Руська рада» (1870). Оскільки в той час серед лідерів підавстрійських українців явно переважала москвофільська орієнтація, то нічого дивного, що вказані товариства теж були москвофільськими. Буковинські москвофіли мали й свої видання – «Буковинська зоря» (1870) та «Руська рада» (1871–1912).

Для Буковини москвофільство було «дитячою хворобою» українського національного руху. Цією «хворобою» перехворіли деякі місцеві діячі, у тому числі й згаданий Ю. Федькович, який з часом перейшов на проукраїнські позиції й разом із братами С. і Г. Воробкевичами став зачинателем української літератури на Буковині. Переорієнтація українських інтелігентів Буковини відбулася під впливом галицьких народовців. Цьому певною мірою посприяло відкриття в 1875 р. університету в Чернівцях. Частина кафедр цього навчального закладу зайняли галицькі українці, які поширювали тут національні ідеї.

Загалом москвофільство в Австро-Угорщині в кінці XIX – на початку XX ст. почало помітно втрачати свої позиції; набирало силу, особливо в Галичині, український національний рух, який складав альтернативу москвофільству. Певну роль відіграло й те, що імперський уряд в умовах загострення російсько-австрійських відносин намагався обмежити вплив москвофілів. Розв'язання Першої світової війни, коли Австро-Угорщина й Росія опинилися в різних таборах, призвело до ще більших обмежень. Багатьох москвофілів було інтерновано в концентраційні табори, зокрема сумновідомий Таллергоф. Великим ударом по москвофільству стало повалення династії Романових і захоплення влади в Росії більшовиками. Погас маяк, на який москвофіли орієнтувалися.

Москвофільство перетворилося в маргінальну течію в суспільному житті західних українців. Щоправда, деяка частина москвофілів переорієнтувалася в політичному плані й підтримала комуністичний рух. «Москвофільські гени» дали тут про себе знати. Показово, наприклад, що батько відомого письменника-комуніста Галичини Ярослава Галана належав до москвофілів. У сучасних умовах своєрідним рецидивом москвофільства можна вважати рух русинів, який має певне поширення серед українців Закарпаття, власне, не стільки в Україні, як за кордоном, передусім на території Словаччини.

Москвофільство, загалом, було досить специфічним, «спотвореним» виявом саме українського національного руху, гальмуючи, але в деяких моментах – хоч як це парадоксально – стимулюючи його. Це явище стало дзеркалом, у якому знайшли відображення наші ментальні вади й культурні комплекси. Звісно, дивитися в дзеркало, щоб побачити ці вади, – річ малоприємна. Але якщо ми хочемо позбутися їх, то це варто робити.

Петро КРАЛЮК